

طراحی مدل مفهومی "مراحل تربیت مبتنی بر دیدگاه اسلام" و دلالت‌های تربیتی آن

زهره اسمعیلی**
طیبه صفایی***
پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۴/۱۴

یعقوب اسلامی مهر*
محمد رضا سرمدی***
دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۷/۲۶

چکیده

هدف این پژوهش شناسایی مدل مفهومی "مراحل تربیت از دیدگاه اسلام" بود. در راستای دستیابی به این هدف یک سؤال کلی طراحی شد. این تحقیق از نوع پژوهش‌های کیفی است که با استفاده از نظریه داده بنیاد انجام شده است. شیوه گردآوری داده‌ها با توجه به قلمروی موضوعی تحقیق با جمع‌آوری، بررسی و مطالعه آیات و احادیث صورت گرفت. نمونه‌گیری به صورت نظری انجام شد. سپس داده‌ها در طی سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی تحلیل گردید. مواد و محتوای این پژوهش آیات و احادیثی بوده که از حیث سند معتبر است. در این مقاله ابتداء مفهوم تربیت و مراحل تربیت تبیین و سپس در پاسخ به هدف تحقیق، طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت از دیدگاه اسلام با استفاده از روش داده بنیاد استخراج شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که دستیابی به اهداف تربیتی از دیدگاه اسلام در سه هفت سال قابل پیگیری است که هفت سال نخستین بر بازی، رهاسازی و نرمی و ملاحظت به عنوان راهبرد محوری در تعیین اصول و روش‌های تربیتی تأکید دارد. همچنین هفت سال دوم علاوه بر موارد یادشده، ادب‌آموزی، تبعیت، نظارت و هدایت مد نظر قرار گرفته است. شایان ذکر است تمامی موارد پیشین در هفت سال سوم نیز همچنان جاری است، اما، موارد تازه‌ای نظیر توجه به توانایی، ملازمت و تکریم و احترام نیز به عنوان راهبرد تعیین اصول و روش‌های تربیتی مورد توجه قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: تربیت، مراحل تربیت اسلامی، داده بنیاد

* عضو هیأت علمی و دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور

yaghoobeslamimehr@yahoo.com

esmaeilir@yahoo.com

ms84sarmadi@yahoo.com

t_safae@yahoo.com

** نویسنده مسئول: استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور

*** استاد گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور

**** استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور

مقدمه و بیان مسئله

تربیت، فراهم آوردن محیط و زمینه‌های مناسب شناخت، رشد و شکوفاسازی استعدادها و توانایی‌های افراد است. شهید مطهری (۱۳۸۵) در این زمینه می‌نویسد: تربیت، به فعلیت درآوردن و پروردن استعدادهای درونی (بالقوه) موجود در یک شئی است. لذا یکی از مباحث مورد توجه ادیان و مکاتب الهی که رسالت خود را انسان‌سازی اعلام کرده‌اند، مسئله تربیت است. اسلام نیز به‌عنوان دین کامل از این قاعده مستثنا نیست و اهمیت زیادی برای تربیت قائل شده است. مسئله مراحل و منازل در امر تربیت، از حیث مبنا به وسع آدمی و فرازونشیب‌های آن باز می‌گردد و در اهمیت آن همین بس که هر نظام تربیتی، بدون مراحل و منازل ناتمام و ناتوان خواهد بود (باقری، ۱۳۸۲: ۱۶۵). از دیدگاه اسلام، انسان موجودی در حال رشد است که در دوران زندگی خود از مراحل مشخصی عبور می‌کند. در همین زمینه، قرآن کریم می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لَتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلِهِ وَلِتَبْلُغُوا أَجْلاً مُّسَمًّى وَكَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ: اوست خدایی که شما را از خاک (ناچیز) بیافرید و سپس از قطره آب (نطفه) و آنگاه از خون بسته (علقه)؛ پس شما را از رحم مادر طفلی بیرون آورد تا آنکه به سن رشد و کمال برسید و باز پیر و سالخورده شوید و برخی از شما پیش از سن پیری وفات کنید و همه به اجل معین خود؛ [این چنین کردیم تا] مگر قدرت خدا را تعقل کنید» (غافر: ۶۷). در این آیه شریفه به‌طور روشن، دو دوره قبل و بعد از تولد بیان شده و این نکته نیز ذکر شده است که قبل و بعد از تولد هم مراحل مشخص و معینی دارد (سیف و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۲۹). با توجه به مضمون آیات قرآن، اسلام نیز انسان را یک موجود چندبعدی می‌داند که آفرینش او از ماده بی‌درک و شعوری آغاز می‌شود و پس از پیمودن مراحل از تکامل به‌صورت موجودی برتر از ماده تبدیل می‌شود. آنچه از آیات می‌توان برای تربیت نتیجه گرفت این است که هر یک از این دوره‌ها و مقاطع سنی به‌عنوان مرحله تربیتی به‌شمار می‌رود که ویژگی‌ها و اقتضات تربیتی خاص خود را دارد و آگاهی والدین و دست‌اندرکاران امر تعلیم و تربیت از مراحل رشد، ویژگی‌ها و انتظارات و نیازهای کودک در هر دوره، نقش مهمی در دستیابی به اهداف تربیتی دارد.

بهره‌گیری از الگوی نظری مناسب، منجر به تحلیل و واکاوی هرچه‌بهر پدیده‌های تربیتی می‌شود. در زمینه مسائل تعلیم و تربیت نظریات مختلفی وجود دارد که هر کدام با تأکید بر مفروضات

مختلف، به بررسی موضوعات تربیتی می‌پردازند. با توجه به نظریات گوناگونی که در مورد مسائل تعلیم و تربیت وجود دارد، ضروری است که افراد شناخت صحیحی از تربیت اسلامی داشته باشند. اسلام نظام ویژه تربیتی دارد که کلیه مراحل مختلف حیاتی انسان را دربر می‌گیرد. پیش از تولد و مراحل مختلف زندگی، زیر پوشش برنامه‌ای قرار دارد که از روی الگوی صحیح و برنامه‌ای منظم در تمام جهات و جنبه‌ها و از ابتدایی‌ترین و ساده‌ترین مراحل تا مراتب کمال روحی را شامل می‌شود. این برنامه تربیتی، طوری تنظیم شده است که در عین حال، افزون بر حیات مادی و ظاهری به کمالات روحی و معنوی حیات ابدی نیز توجه کامل دارد. از این رو، برنامه سازندگی و تربیتی اسلام، مخصوص به مرحله معینی نیست و تمام مراحل عمر آدمی را دربر می‌گیرد. اسلام از هیچ‌یک از مراحل رشد و تعالی انسان غافل نیست و در زمینه هر یک از مراحل، دستورهای داده است که باید مورد عنایت و توجه مریبان و والدین قرار گیرد. چه بسا غفلت از مسئولیت در هر یک از این دوره‌ها ضررهای جبران‌ناپذیری را به دنبال خواهد داشت که علاوه بر مصائب دنیوی، عقوبت اخروی نیز همراه دارد. هر مرحله تربیتی نیازمند آن است که طبق مراحل روانی مربوط به آن دوره انجام گیرد؛ چون هر دوره ویژگی‌های خاص خود را دارد. انسان، ترکیبی از استعدادها و قوای جسمی و روحی در مراحل مختلف زندگی است که لازم است این استعدادها به شکوفایی و فعلیت برسد (فرزندوحی و حیدر نژاد، ۱۳۹۲: ۱۰۲). پاره‌ای از واژه‌های قرآن و احادیث به نحوی به کار رفته است که ناظر به مراحل مختلف تربیتی است. یعنی نشانگر وضعیت‌هایی در رابطه با سه هفت سال نخستین زندگی است که باید متناسب با آنها برنامه‌های تربیتی لازم را تدارک دید. این واژه‌ها آشکار می‌سازد که حیطة آنها، از حیث وسع، تبیین‌کننده مراحل تربیت است. از این رو لازم است هر یک از واژه‌ها و روابط میان آنها بر حسب روش نظریه‌سازی داده‌بنیاد مشخص شود. حال با نظر به روند مراحل تربیت و ویژگی‌ها و استعدادهایی که برای هر مرحله می‌توان تصور کرد؛ هدف نوشتار حاضر، طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت از دیدگاه اسلام برای نظام آموزشی است. از این رو، سعی بر آن است با استفاده از روش راهبرد پژوهشی داده‌بنیاد دیدگاه اسلام در مورد مراحل تربیت بررسی شود و مدل مفهومی از مراحل تربیت ارائه شود که بتواند مراحل تربیت را به صورت نظام‌مند بر اساس دیدگاه اسلام توصیف کند.

مبانی نظری

مفهوم تربیت

لغتنامه‌های معتبر، واژه تربیت را از ریشه رَبَبَ و رَبَوَ دانسته و برای هر کدام از ریشه‌ها، معانی خاصی آورده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶هـ.ق: ۱۸ به نقل از بهشتی و افخمی، ۱۳۸۶: ۱۰). تربیت از ریشه «رَبَّ و» به مفهوم رشد و نمو آن چنانکه در سوره شعرا، ۱۸ - ۱۹ آمده است، واژه مناسبی برای اشاره به همه تحولات وجود آدمی نیست، به علاوه نباید با تربیت «از ریشه «رَبَّ ب» را به معنای مالکیت و تدبیر منطبق دانست. با توجه به نارسایی مفهوم تربیت، مراد اصلی از تربیت در اسلام، براساس مفهوم ربوبیت، ربوبی ساختن و ربوبی شدن آدمی است (باقری، ۱۳۸۹: ۱۰۰). تربیت، هدایت و اداره جریان ارتقایی و تکاملی بشر است، به گونه‌ای که به سوی (الله) جهت دهد. تربیت، احیای فطرت خدا آشنای انسان و پرورش ابعاد وجودی او در جهت حرکت به سوی بی‌نهایت است (قائمی، ۱۳۷۸: ۲۷). براساس نکات فوق می‌توان گفت تربیت عبارت از ایجاد شرایط و عوامل لازم، متناسب با هر مرحله رشد و کمک به شخص مورد تربیت است تا بتواند استعداد نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجود، به‌طور هماهنگ پرورش داده، شکوفا سازد و به سوی هدف و کمال مطلوب تدریجاً حرکت کند.

مراحل تربیت

انسان از روزی که به دنیا می‌آید تا موقعی که به درجه رشد و کمال می‌رسد و تا آنگاه که می‌میرد، از مراحل گوناگون به هم پیوسته‌ای می‌گذرد که هر مرحله دارای مقتضای ویژه تربیتی است. بدین جهت، تعلیم و تربیت باید براساس این مراحل برنامه‌ریزی شود (بهشتی، ۱۳۸۵: ۴۰). پیش از ورود به بیان مراحل تربیت، لازم است در اینجا، دامنه و حدود آن را به نحوی که در نوشتار حاضر، دنبال خواهد شد، مورد توجه قرار دهیم. از این رو در این پژوهش سعی بر آن است با توجه به آیات و احادیث وارده، سه هفت سال نخستین زندگی برحسب مراحل به استقلال رساندن فرد در زندگی مورد توجه قرار گیرد. اسلام هیچگاه از مراحل رشد و تعالی انسان غافل نیست و در زمینه هر یک از این مراحل، دستورهایی داده است که باید مورد توجه قرار گیرد. چه بسا غفلت از مسئولیت در هر یک از این دوران، ضررهای جبران‌ناپذیری را به دنبال خواهد داشت. قرآن کریم صریحاً به مراحل رشد انسان بعد از تولد اشاره کرده است؛ اما تبیین مراحل تربیت از دیدگاه قرآن،

مستلزم درک عمیق مراحل رشد است. در قرآن به مراحل بعد از تولد این گونه اشاره می‌شود: «اعلموا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ زِينَةٌ وَ تَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ...» و بدانید که زندگانی دنیا به حقیقت بازیچه‌ای است طفلانه و لهو و عیاشی و زینت و آرایش و تفاخر و خود ستایی با یکدیگر و...» (حدید/۲۰). علامه طباطبایی از شیخ بهایی نقل می‌کند که این خصلت‌هایی که در این آیه شریفه ذکر شده است، از نظر سنین عمر آدمی و مراحل حیاتش مرتب بر یکدیگرند؛ چون تا کودک است حریص در لعب و بازی و علاقه‌مند به لهو و سرگرمی می‌شود، و پس از آنکه بلوغش به حد نهایت رسید، به آرایش خود و زندگیش می‌پردازد و دوران جوانی، انسان در این دوران به امکانات زندگی بهتر و فاخر دل می‌بندد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹: ۲۸۹). با الهام از آیات می‌توان دوران رشد را تا سن ۲۱ سالگی به ترتیب به سه مرحله تقسیم کرد که این سه مرحله خود، منطبق با دوران کودکی، نوجوانی و جوانی است. شایان ذکر است که عناوین مذکور، تنها حکایت از غلبه جنبه‌ای معین دارد و بنابراین این گونه نیست که در هفت سال اول، از تأدیب اثری نباشد و در هفت سال دوم، بازی برجیده شده باشد (باقری، ۱۳۸۲: ۱۶۹).

پیشینه پژوهش

آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. پرداختن به هر امری روش خاص خود را دارد و در ارتباط با مراحل تربیت نیز چنین است؛ باید راه‌های آن را با دقت انتخاب و به‌درستی اجرا کرد. این مطلب در اندیشه‌های پرورشکاران و متفکران و نیز نتایج تحقیقات پژوهشگران هویدا است. احمدپوری (۱۳۹۶)، فاضلی (۱۳۹۰)، رضایت (۱۳۹۴)، وجدانی و ایمانی (۱۳۹۲)، یآوری (۱۳۸۶)، پرچم و بوجاری (۱۳۹۲)، فتاحی و همکاران (۱۳۹۳)، شهریاری و همکاران (۱۳۹۲)، قائمی امیری (۱۳۸۷)، فرزندوحی و حیدرثزاد (۱۳۹۲)، نقش تربیت و مراحل آن را در دستیابی به اهداف تربیتی مورد بررسی قرار داده‌اند و اهمیت و ضرورت آن را در نظام تربیتی بیان می‌کنند. باقری (۱۳۸۲) با دیدگاهی مشابه اندیشمندان فوق ضمن تبیین مفهوم تربیت اسلامی، با بیان مراحل تربیت به‌عنوان ضامن تحقق آرمان و اهداف تربیتی، شناخت و انتخاب صحیح و کاربرد درست آن را مورد توجه قرار داده است. بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد در ارتباط با

مراحل تربیت از دیدگاه اسلام به صورت عمومی و کلی می‌توان به کتب و مقالاتی اشاره کرد، اما در میان آنها کتاب و مقاله‌ای که از نظر موضوع و روش کار مشابه باشد، چندان به این شکل مبسوط کار نشده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود با عنایت به اینکه کارهای محدودی در قالب کتاب و مقاله در زمینه تبیین مراحل سه‌گانه سیادت، اطاعت و وزارت از دیدگاه اسلام کار شده است و علی‌رغم مشترکاتی که می‌تواند میان آنها با پژوهش حاضر وجود داشته باشد، پژوهشی که دقیقاً به موضوع تبیین مدل مفهومی در مراحل سه‌گانه تربیت از دیدگاه اسلام پرداخته باشد، دیده نمی‌شود. لذا پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این سؤال است که «مدل مفهومی مراحل تربیت در سه هفت سال نخستین زندگی چیست؟».

روش پژوهش

راهبرد این تحقیق داده‌بنیاد است. این راهبرد، گرایش به تحقیق کیفی دارد که با همکاری گلیسر و استراوس رشد و توسعه یافته است (خان‌محمدی، ۱۳۸۹: ۱۷). راهبرد نظریه (مفهوم‌سازی) بنیادی، نوعی روش‌شناسی عمومی برای تدوین نظریه‌هایی است که در داده‌های گردآوری‌شده و تحلیل‌شده به صورت نظام‌مند ریشه دارد. هدف نهایی این راهبرد، ارائه تبیین‌های جامع نظری درباره یک پدیده خاص است که به صورت استقرایی از مطالعه آن پدیده خاص حاصل می‌شود (دانایی‌فر، ۱۳۸۷: ۳). نظریه داده‌بنیاد به دلیل ماهیت مقایسه‌ای و تطبیقی بودن تحلیل خود، همیشه ملازم با نمونه‌برداری نظری است. در نظریه داده‌بنیاد ابتدا از نمونه‌گیری هدف‌مند استفاده می‌شود، زیرا نمونه‌گیری نظری نمی‌تواند قبل از شروع مطالعه برنامه‌ریزی شود، تصمیم‌های خاص نمونه‌برداری در خلال فرایند پژوهش شکل می‌گیرند (مرادی، ۱۳۹۳: ۱۰۰). در نظریه داده‌بنیاد، پژوهشگر به دنبال فرایند است. لذا پژوهشگر باید مواردی را انتخاب کند که به او در ساخت نظریه کمک کنند. ملاک انتخاب آیات و احادیث در این روش، متأثر از طرح و هدف پژوهش است. از آنجاکه هدف پژوهش، کشف عناصر مدل مفهومی مراحل تربیت از دیدگاه اسلام است، پژوهشگر به دنبال آیات و احادیثی بوده است که تبیین‌کننده الگوی موردنظر باشد، تا بتوان از طریق آیات و احادیث انتخاب‌شده، درک عمیقی از موضوع مورد مطالعه برای ساخت نظریه به دست آورد. در برداشت مفهومی فرایند کدگذاری نیز، با تعدادی از اساتید دانشگاه و صاحب‌نظران

حوزه دین نیز مشورت صورت گرفت. در این راهبرد پژوهش، سه فرایند مشخص وجود دارد که رویه‌های نمونه‌گیری نوعاً براساس آنها انتخاب می‌شوند. این سه فرایند عبارتند از: کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی (باقری، ۱۳۸۹: ۱۷). هدف اصلی این تحقیق، طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت از دیدگاه اسلام است. برای این منظور، ابتدا آیات و احادیث مرتبط با مراحل تربیت شناسایی و جمع‌آوری شد. در این تحقیق، منبع جمع‌آوری داده‌ها، قرآن و احادیثی بوده که از حیث سند، معتبر بوده است. نخست مجموعه‌ای از مضامین اولیه طی فرایند کدگذاری باز گردآوری و از درون آن مقوله‌هایی استخراج شد. سپس در مرحله کدگذاری محوری، پیوند میان مقوله‌ها در قالب نمونه‌های کدگذاری تعیین و در مرحله کدگذاری انتخابی یکایک اجزای مدل مفهومی تشریح شدند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

باتوجه به اصول اولیه نظریه داده‌بنیاد، با روشن شدن حوزه تحقیق و کلیاتی از مسئله و موضوع تحقیق، حال محقق عملاً کدگذاری در حوزه‌های مراحل را آغاز نموده است. البته لازم به یادآوری است ادبیات موضوع برخلاف بسیاری از مطالعات، مقدم بر جمع‌آوری داده‌ها نبوده، بلکه به‌عنوان بخشی از فرایند استقرایی فرایند جمع‌آوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل هم‌زمان تفسیر خواهد شد. پس از پایان نسبی کار، مرحله عنوان بندی و کدگذاری داده‌ها فرا می‌رسد. البته ضرورت اقتضا می‌نماید که به‌طور مستمر جمع‌آوری، تکمیل و اصلاح داده‌ها در طول تحقیق (تا نقطه اشباع) بارها و بارها تکرار شود، نکته‌ای که به‌عقیده صاحب‌نظران از مزایا و محاسن روش نظریه داده‌بنیاد است. بدین‌منظور برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، کدگذاری باز انجام شد. در کدگذاری باز، آیات و احادیث مربوط به مراحل تربیت، مورد بررسی قرار گرفت. کدگذاری باز در جدول شماره یک مشاهده می‌شود.

جدول ۱. کدگذاری باز مراحل تربیت

شناسه	ترجمه آیه و حدیث (داده)	مفهوم (کد)
a1	«و بدانید که زندگانی به حقیقت بازیچه‌ای است طفلانه و لهو...» (حدید/۲۰)	تأکید بر بازی و سرگرمی
a2	«بگذار فرزندت هفت سال بازی کند» پیامبر اکرم(ص).	توجه به جست‌وخیز و فعالیت‌های خلاق
a3	«جست و خیز و بازی‌گوشی کودک در خردسالی، مایه فراوانی عقل او در بزرگسالی است» پیامبر اکرم(ص).	نقش جست‌وخیز و بازی‌گوشی در رشد عقلی و شناختی
a4	«فرزند آدمی در هفت سال اول زندگی، آقا و بزرگ است» پیامبر اکرم(ص)	آزادگذاشتن کودک جهت واری و شناخت اشیاء
a5	«به فرزندت هفت سال آزادی بده تا بازی کند...» امام صادق(ع)	زمینه‌سازی برای تحرک و فعالیت سالم
a6	«فرزندان ما جگر گوشه‌های ما هستند و خردسالانشان فرمانروایان ما...» پیامبر اکرم(ص)	عدم مداخله مستقیم همراه با زمینه‌سازی برای فعالیت‌های طبیعی به‌صورت آزادانه
a7	«کودک هفت سال، مورد احسان و خدمت و نوازش پدر و مادر قرار می‌گیرد» امام علی(ع)	تأکید بر نوازش و احسان و محبت‌کردن
a8	پیامبر اکرم(ص) «هر روز صبح بر سر فرزندان و نوه‌های خویش دست محبت می‌کشید.»	رابطه قلبی همراه با نوازش و محبت‌داشتن
a9	«همانا خداوند متعال نسبت به شخصی که نسبت به فرزند خود محبت بسیار دارد رحمت و عنایت دارد» امام صادق(ع).	محبت و توجه‌داشتن
a10	«فرزندان خود را بسیار ببوسید، زیرا برای شما در هر بوسیدن درجه‌ای است» امام صادق(ع).	تأکید بر نقش محبت و نوازش
a11	«بدترین پدران کسانی هستند که نیکی به فرزندان، آنان را به افراط بکشاند» امام صادق(ع).	محبت‌کردن به اندازه و بجا
a12	«به فرزندان خود احترام کنید و با آداب و روش پسندیده با آنها معاشرت نمایید» پیامبر اکرم(ص).	تعلیم آداب پسندیده
a13	«و آنگاه اطفال شما به حد بلوغ و احتلام رسیدند مانند سایر بالغان البته همه وقت با اجازه وارد شوند» (نور/۵۹).	پذیرش آداب رفتاری مطلوب هم‌زمان با پیدایش تغییر و تحولات جسمانی و بلوغ
a14	«فرزندت را هفت سال با اخلاق و آداب نیک تربیت کن» امام صادق(ع).	پیروی از اخلاق و آداب نیک
a15	«اطاعت از فرمان و دستورات را به مدت هفت‌سال بر او واجب ساز، پس اگر نجات یافت چه نیکوست و گر نه خیری در او نیست» امام علی(ع).	پیروی از فرامین و دستورات تربیتی
a16	«فرزند آدمی هفت سال دوم، بنده و فرمانبردار ... است» پیامبر اکرم(ص).	تأکید بر فرمانبرداری و انجام اوامر تربیتی
a17	«بی‌تردید دل نوجوان چون زمینی آماده و بی‌کشت است و آماده پذیرش هر بذری است که در آن افکنده شود، پس به تربیت تو شتافتم، پیش از آن که دلت سخت و خاطرت به چیزی اشتغال یابد» امام علی(ع).	میل و اشتیاق پذیرش اقدامات تربیتی

ادامه جدول ۱. کدگذاری باز مراحل تربیت

شناسه	ترجمه آیه و حدیث (داده)	مفهوم (کد)
a18	«ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خودتان و کسانتان را از آتش که سوخت آن، مردم سنگ‌هاست، حفظ کنید» (تحریم ۶۷).	تأکید بر نقش تربیت و مراقبت از آسیب‌های محیطی
a19	«وای بر من کاش فلانی را به دوستی نگرفته بودم» (فرقان/۲۸).	تأثیرپذیری از دوستان و همسالان
A20	«... و هفت سال خواندن و نوشتن را یاد می‌گیرد و...» امام صادق(ع).	تأکید بر فراگیری های اساسی
A21	«برای هریک از آنها، از آنچه انجام داده اند، مراتبی است و پروردگارت از آنچه می‌کنند، غافل نیست» (انعام/۱۳۲).	تأکید بر نقش عمل در تربیت
a22	«هریک بر پایه شاکله خود عمل می‌کنند» (اسراء/۸۴).	چگونگی پیدایش شاکله
a23	«وظیفه هر مسلمان است که پیوسته در کسب علم و دانش تلاش نماید» پیامبر اکرم(ص).	تأکید بر یادگیری مداوم
a24	«از موکول ساختن عمل به آینده بر حذر باشید و هر از گاه امکان و فرصت یافتید به آن مبادرت ورزید» (الحیاء، ج ۱: ۳۲۱).	تأکید انجام عمل و مداومت آن در امر تعلیم و تربیت
a25	«خدا کسی است که شما را از ابتداء از جسم ضعیف بیافرید. آن‌گاه پس از ضعف و ناتوانی (کودکی) توانا کرد و...» (روم/۱۵۴).	تأکید بر قوت و قدرت، نشاط و امید جوانی
a26	«آنگاه به سن عقل و رشد شدید رسید و حد کمال یافت...» (قصص/۱۴).	دستیابی به حد قوت و شدت نیروها
a27	«... و فرزندت در هفت سال سوم وزیر و مشاور است» پیامبر اکرم(ص).	مشاور و دستیار قراردادن در تصمیم‌گیری‌ها همراه با پذیرش با مشکلات دوران بلوغ
a28	«... هفت سال هم او را ملازم و همراه خود قرار بده» امام صادق(ع).	باری‌دهنده و همراه
a29	«... و هفت سال هم در اداره امور به خانواده کمک می‌کند» امام علی(ع).	پذیرفتن مسئولیت
A30	«... و فرزندت در هفت سال سوم باید حلال و حرام الهی را فرا گیرد» امام صادق(ع).	فراگیری احکام و معارف اسلامی و توجه به پرسشگری همراه با پرورش خردورزی
A31	«شما را به نیکی درباره جوانان سفارش می‌کنم؛ زیرا آنها دلی رقیق‌تر و قلبی نصیحت‌پذیرتر دارند» پیامبر اکرم(ص).	ارزش‌فائل‌شدن، توجه و احترام‌کردن

کدگذاری محوری

بعد از اینکه مفاهیم در گذاری باز مشخص شدند، کدگذاری محوری انجام می‌شود. در این مرحله برحسب ارتباط درونی بین مفاهیم، مقوله محوری انتخاب و سایر مفاهیم ذیل مقوله محوری قرار می‌گیرند. در جدول شماره دو مقوله‌های محوری مراحل سه‌گانه تربیت نشان داده شده است.

جدول ۲. کدگذاری محوری مراحل تربیت

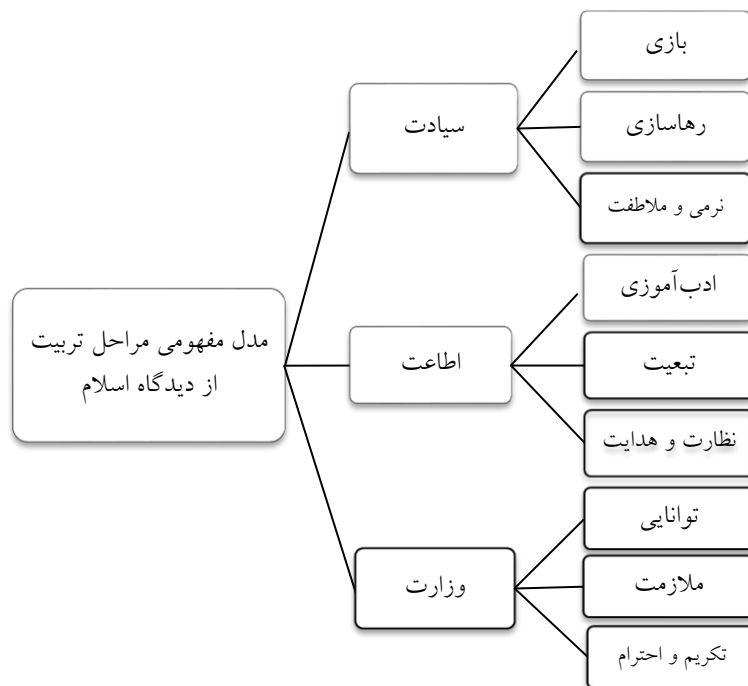
مقولات	مفاهیم	شناسه
بازی	تأکید بر بازی و سرگرمی + توجه به جست‌وخیز و فعالیت‌های خلاق + نقش جست‌وخیز و بازیگوشی در رشد عقلی و شناختی	a1+a2+a3
رهاسازی	آزادگذاشتن کودک جهت واری و شناخت اشیاء + زمینه‌سازی برای تحرک و فعالیت سالم + عدم مداخله مستقیم همراه با زمینه‌سازی برای فعالیت‌های طبیعی به‌صورت آزادانه	a4+a5+a6
نرمی و ملاحظت	تأکید بر نوازش و احسان و محبت‌کردن + رابطه قلبی همراه با نوازش و محبت‌داشتن + محبت و توجه داشتن + تأکید بر نقش محبت و نوازش + محبت‌کردن بجا و به‌اندازه	a7+a8+a9+a9+a10+a11
ادب آموزی	تعلیم آداب پسندیده + پذیرش آداب رفتاری هم‌زمان با تغییر و تحولات جسمانی و بلوغ + پیروی از اخلاق و آداب نیک	a12+a13+a14
تبعیت	پیروی از فرامین و دستورات تربیتی + تأکید بر فرمانبرداری و انجام اوامر تربیتی + میل و اشتیاق پذیرش اقدامات تربیتی	a15+a16+a17
نظارت و هدایت	تأکید بر نقش تربیت و مراقبت از آسیب‌های محیطی + تأثیرپذیری از دوستان و همسالان + تأکید بر فراگیری‌های اساسی + تأکید بر نقش عمل در تربیت + اهمیت چگونگی پیدایش شاکله + تأکید بر یادگیری مداوم + تأکید بر انجام عمل و مداومت آن در امر تعلیم و تربیت	a18+a19+a20+a21+a22+a23+a24
توانایی و قوت	تأکید بر قوت و قدرت، نشاط و امید جوانی + دستیابی به حد قوت و شدت نیروها	a25+a26
ملازمت	مشاور و دستیارقراردادن در تصمیم‌گیری‌ها همراه با پذیرش با مشکلات دوران بلوغ + یاری‌دهنده و همراه + پذیرفتن مسؤلیت	a27+a28+a29
تکریم و احترام	فراگیری احکام و معارف اسلامی و توجه به پرسشگری همراه با پرورش خردورزی + ارزش‌فائل‌شدن، توجه و احترام‌کردن	a30+a31

در این پژوهش ۹ مقوله محوری شناسایی شد که عبارتند از؛ بازی، رهاسازی، نرمی و ملاحظت، ادب‌آموزی، تبعیت، نظارت و هدایت، توانایی، ملازمت و تکریم و احترام. طراحی این مدل براساس الگوی تحلیلی مراحل سه‌گانه: سیادت، اطاعت و وزارت، بوده است که برای شناخت

و توصیف مراحل تربیت و هرگونه اظهارنظر درمورد آن باید با این سه مرحله آشنایی کامل داشت.

کدگذاری انتخابی

ارتباط و جایگاه مقولات محوری مراحل تربیت از دیدگاه اسلام از طریق یک نمودار مفهومی می‌توان رسم کرد که در شکل زیر آمده است.

شکل ۱. طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت مبتنی بر دیدگاه اسلام

یافته‌های پژوهش

مدل مفهومی مراحل تربیت از دیدگاه اسلام در واقع از سه مرحله تشکیل شده است که برای شناخت و توصیف مراحل تربیت برحسب به‌استقلال‌رسیدن فرد در زندگی و هرگونه اظهارنظر درمورد آن باید آشنایی کامل با این سه مرحله وجود داشته باشد. به عبارت دیگر، برای شناخت مراحل تربیت از دیدگاه اسلام باید ابتدا با ماهیت و حقیقت این مراحل آشنایی پیدا کرد. در ادامه به صورت تحلیلی این مدل بررسی می‌شود.

الف. هفت سال اول

برای بررسی هفت سال اول، سه مقوله محوری در این مرحله بررسی شده است. این سه مقوله محوری عبارتند از: رهاسازی، بازی، نرمی و ملاحظت. دوران کودکی، از دیدگاه اسلام و همچنین از نظر علمی، دوران آزادی کودک و دوران همه چیز خواستن و تحرک و جنب و جوش داشتن، دوران بازی و تفریح آن گونه که پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند؛ دوران فرمانروایی و بازی است. «أولادنا أكبادنا صغراؤهم أمراؤنا...: فرزندان ما جگر گوشه‌های ما هستند و خردسالان نشان فرمانروایان مایند» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵: ۱۷۰). لذا اسلام، کودکان را در این سنین آزاد می‌گذارد تا هرگونه که خواستند رفتار کنند؛ زیرا شیوه‌ای جزاین، خلاف طبیعت کودک است و حرکت معقول و منطقی تربیتی به‌شمار نمی‌رود. به همین جهت، اسلام بر کودکان تکلیف و امر و نهی ندارد، بلکه به موجب کلام پیامبر اکرم (ص) که فرموده‌اند: «الولد سید سبع سنین» کودک تا هفت سال حاکم است» (عاملی، ۱۳۶۷، ج ۱۵: ۱۹۵)، دوران نخست کودکی تا هفت سالگی، دوران حکومت کردن و دستور دادن کودک است و بر والدین است که دستورهای کودکان را اطاعت کنند (حسینی زاده، ۱۳۹۳: ۱۳۱). البته لازم به ذکر است که تأکید بر این اصل بدان معنا نیست که او را به صورتی بی‌بندوبار و مطلق به حال خود رها کنیم؛ بلکه باید تدابیری اندیشید که به میزان توان و لیاقت، در سایه این اصل، به جهتی مثبت در حرکت باشد و از آزادی خود بهره‌ای مناسب ببرند. همچنین چنانچه امام صادق (ع) می‌فرماید: «دَعِ ابْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ وَ...: بگذار فرزندت هفت سال بازی کند و...» (عاملی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۱۲۵). با عنایت به مضمون کلام امام صادق (ع) می‌توان دریافت که بازی یکی از نیازهای طبیعی کودک است که بدون آن رشد سالم نخواهد داشت. بدین ترتیب با توجه به ضرورت این نیاز، پدر و مادر در برابر کودک خود وظایفی دارند که از آن جمله مهیا کردن زمینه‌ای برای تحرک و فعالیت سالم و انواع بازی‌ها متناسب با سن کودک و شریک شدن در بازهای او و توجه به نوع بازی، همبازی فرزند است. باین اوصاف، این مرحله، دوران فعالیت‌های آزاد و بازی بالاخره دوران آزادی و شکفتگی کودک است. با دقت در معانی واژه‌های قرآنی (حدید/۲۰)، کلام پیامبر اسلام (ص) و امام صادق (ع) می‌توان دریافت که بازی کردن و آزادی و تحرک لازمه شکل‌گیری هویت و شخصیت کودکان است. از سوی دیگر در تربیت کودکان با توجه به ضعف و ناتوانی آنان باید کاری کرد که کودک با میل و رغبت و شوق، پذیرای تربیت و آنچه مربی می‌خواهد، باشد، نه اینکه از مربی و والدین رمیده و فراری شود.

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «بُعِثْتُ عَلَى الشَّرِيعَةِ السَّمْحَةِ السَّهْلَةِ؛ خدا مرا بر شریعت و دینی مبعوث کرده است که باسماحت و آسان است». با توجه به کلام پیامبر اکرم (ص) می‌توان گفت اسلام در تربیت به‌ویژه دوران کودکی ضمن حفظ اصول، در روش‌های تربیتی نرم و خوش‌خوبودن و جذب کردن را می‌پسندد، نه خشونت و سختگیری (فتحی، ۱۳۹۳: ۴۵) چنانکه خداوند درباره پیامبر اکرم (ص)، ضمن تصریح این حقیقت تربیتی می‌فرماید: «فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَئِن لَّمْ يَكُنْ فَرَقًا عَلَى قَلْبِكَ لَافْتَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ: به برکت رحمت الهی با آنها نرم‌خو و مهربان شدی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی، قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند، پس از آنان درگذر و برایشان آمرزش بخواه» (آل عمران/ ۱۵۹). آنچه مسلم به‌نظر می‌رسد این است که این آیه به‌صراحت، رفاقت و نرم‌خویی در برابر خشونت و درشت‌خویی را به‌عنوان عوامل مهم در تربیت، مورد تأکید قرار می‌دهد (حسینی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۴۶). بدین ترتیب، در اسلام این دوره به‌صورت مشخص و مجزا مورد توجه قرار می‌گیرد. با دقت در آیات و احادیث فوق می‌توان دریافت که، پاره‌ای از واژه‌های قرآن و احادیث به‌نحوی به‌کار رفته است که ناظر به این مرحله تربیتی است؛ یعنی نشانگر وضعیت‌های در رابطه با هفت سال اول زندگی است که باید متناسب با آن برنامه‌های تربیتی لازم را تدارک دید. این واژه‌ها آشکار می‌سازد که حیطة آنها، از حیث وسع تبیین‌کننده این مرحله است. از این‌رو، لازم است هریک از این واژه‌ها و روابط میان آنها مشخص شود. مهم‌ترین واژه‌هایی که نشان‌دهنده مرحله سیادت در آیات و احادیث است، به شرح زیر است: «سید، یلعب، لعب و لهو و أمراونا». همان‌گونه که آیات و احادیث نشان می‌دهند واژه‌های ذکرشده ناظر به توجه به نیازهای هفت سال اول است. با عنایت به اینکه مفهوم سیادت فراختای وسیع‌تری نسبت به سایر واژه‌ها دارد، می‌تواند به‌عنوان راهبرد محوری تعیین اصول و روش‌های تربیتی زمینه‌ساز رشد و تعالی و توجه به کودک از نظر تحرک و جنب‌وجوش، آزادی و بازی و نرمی ملاطفت در برخورد با کودک باشد.

ب. هفت سال دوم

بررسی هفت سال دوم؛ برای شناخت درست این مرحله، سه مقوله محوری: نظارت و هدایت، ادب‌آموزی و تبعیت مورد توجه قرار گرفته است. مرحله دوم حیات کودک، از پایان هفت سال تا چهارده سالگی است. کودک در این مرحله سنی، در دبستان و راهنمایی است. چنانچه امام صادق (ع) فرموده‌اند؛ «...و يتعلم الكتاب سبع سنين و...؛ و هفت سال خواندن و نوشتن را یاد

می‌گیرد و...»، که دوره فراگیری‌های اساسی است. ازسوی دیگر، زندگی او کاملاً دارای رنگ و هوای اجتماعی است. با گروه مدرسه‌ای و همسالان آشنا شده و به تبادل فرهنگی می‌پردازند. لذا تربیت در معنای وسیع هدایت، دربرگیرنده همه امور، حالات و حرکاتی است که از کودکان سر می‌زند. خیر و مصلحت او و جامعه ایجاب می‌کند که آموذوها، معاشرت‌ها و طرز برخورد او با کوچک‌تر و بزرگ‌تر مورد توجه قرار گیرد. بخشی از مراقبت و کنترل‌های ما باید متوجه معاشران و شیوه‌های معاشرتشان باشد که دوستان گاهی زمینه‌ساز رشد و گاهی هم انحطاطند. نام این مرحله را دوران رفاقت‌بازی گذاشته‌اند. چنانکه قرآن می‌فرماید: «یا وَیْلَتِی لَیْسَ لِمَنْ أَتَّخِذُ فَلَانًا خَلِیْلًا: وای بر من، کاش فلانی را به دوستی نگرفته بودم» (فرقان/۲۸). آنچه از مضمون آیه می‌توان دریافت کرد، حکایت از این واقعیت دارد که در این مرحله تأثیرپذیری از دوستان زیاد است، لذا دوستی‌ها باید معتدل و ارتباطات باید زیر نظر باشد که گاهی الفت‌های بسیار نزدیک، کار را به جاهای بسیار باریک می‌کشاند. بدین سان، بهتر است که در این مرحله کنترل غیرمستقیم و به صورت دنباله‌روی سایه‌به‌سایه باشد؛ ولی درعین حال آنجا که مصلحت ایجاب می‌کند، منعی نیست که آن را مستقیم و علنی کرد. در برابر اعتراض کودک باید با ملایمت به او تفهیم کرد که با شرط صلاحیت و لیاقت و رسیدن به مرحله خودکنترلی، این منع و کنترل از او برداشته خواهد شد (قائم‌امیری، ۱۳۸۷: ۱۸۰). با این توضیحات می‌توان گفت که، لازم است والدین و مربیان نسبت به سرنوشت کودکان دارای حساسیت بوده و نمی‌توانند بی‌تفاوتی را پیشه کنند؛ زیرا در این دوران سرنوشت‌ساز، همان‌گونه که امام علی(ع) ضمن سفارشی به فرزند خود، امام حسن(ع) فرموده‌اند: «وإنما قلب الحدث كالارض الخالیة ما القی فیها من شیء قبلته فبادرتك بالادب قبل أن یقسوا قلبك و یشتغل بك: بی‌تردید دل نوجوان چون زمینی آماده و بی‌کشت است و آماده پذیرش هر بذری است که در آن افکنده شود؛ پس به تربیت تو شتافتم، پیش از اینکه دلت سخت و خاطرت به چیزی اشتغال یابد» (عاملی، ۱۳۶۷: ۱۹۷). باعنایت به مضمون حدیث می‌توان گفت که روح نوجوان، مستعد رشد و تکامل است، لذا لازم است در این دوره با نظارت بر رفتار وی، مسئولیت‌ها و نقش‌های مختلف را به او آموخت. شایان ذکر است که تأکید اسلام بر عبد و فرمانبرداری در این مرحله به معنای اینکه فرد تحت سلطه، استبداد و خفقان باشد نیست، بلکه در این دوره از تربیت، سعی بر آن شود که آموزش‌ها و امر و نهی‌ها، بسیار عادی و صمیمانه باشد و مسائل و دشواری‌های او دوستانه و منطقی حل شود و نیازی به اعمال زور و قدرت نباشد. اعمال محدودیت را با خواست او باید منطبق

کرد و تمرین اتخاذ تصمیم‌ها را به خود او سپرد و والدین و مربیان در نقش ناظر و هدایتگر باشند. همچنین با عنایت به اینکه این مرحله، آغاز تغییر و تحولات جسمانی دوران بلوغ، مرز خروج انسان از دنیای کودکی و ورود به دنیای بزرگسالی است، ضرورت توجه و هدایت آن در قرآن کریم با اشاره این مرحله آمده است: «وَ إِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...» و آنگاه که اطفال شما به حد بلوغ و احتلام رسیدند، مانند سایر بالغان البته همه وقت با اجازه وارد شوند...» (نور/۵۹). دقت در احادیث و آیات قرآن نشان می‌دهد که از این زمان به بعد، فرزندان در زمره کودکان نبوده و باید همچون بزرگسال مؤدب به آدابی شوند. این مرحله از رشد فرزندان، از دیدگاه قرآن تعیین‌کننده و حساس در سرنوشت آنهاست. از این رو، اسلام توجه و عنایت خاصی به آن مبذول داشته است. چنانچه امام صادق (ع) فرموده‌اند، مرحله ادب‌آموزی است «... و یودب سبعا...» (طبرسی، ۱۳۸۱: ۲۵۵). پیامبرگرامی (ص) در ارتباط با این مرحله رشد می‌فرماید: «... و عبد سبع سنین، ...» و در هفت سال دوم، بنده و فرمانبردار و... است» (همان: ۲۵۵). حال با توجه به مضمون آیات و احادیث می‌توان گفت، وظیفه والدین و مربیان در این مرحله این است که مقدمات آموزش و یادگیری کودکان را فراهم نمایند و قوانین، مقررات و مهارت‌های لازم را به آنان آموزش دهند. با توجه به ارتباطی که بین هریک از مفاهیم ماخوذ شده از دیدگاه اسلام مانند؛ «یودب، عبد، يتعلم و فليستأذِنُوا» در زمینه هفت سال دوم وجود دارد، می‌توان گفت، توجه به پرورش روحیه تعلیم‌پذیری و اطاعت‌پذیری متریبان همراه با تفکر صحیح و فهم دقیق مطالب در نظام تربیتی به‌عنوان رویکرد غالب و محوری در برنامه‌ریزی‌های تربیتی این مرحله است. در این مرحله نیز برحسب اقتضای آن، باید روش‌های ویژه‌ای را در تدابیر تربیتی به کار بست. لازم است ذکر شود، روش‌های مربوط به مرحله پیش، در این مرحله و مراحل بعدی نیز جاری است.

ج. هفت سال سوم

از منظر تربیتی اسلام، هفت سال سوم، مصادف با دوران جوانی است و ایام جوانی را، دوران قوت و قدرت، زمان نشاط و امید و دوران کار و کوشش، شور و هیجان می‌داند. لذا برای بررسی و شناخت این مرحله سه مقوله محوری؛ توانایی و قوت، ملازمت و تکریم و احترام مورد توجه و بررسی قرار گرفته است. چنانچه در قرآن کریم آمده است که خداوند انسان را با ناتوانی آفرید، سپس قدرت و توان جوانی را به او عطا نمود: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَ شَيْبَةً...» خدا آن کسی است که شما را ابتدا از جسم ضعیف

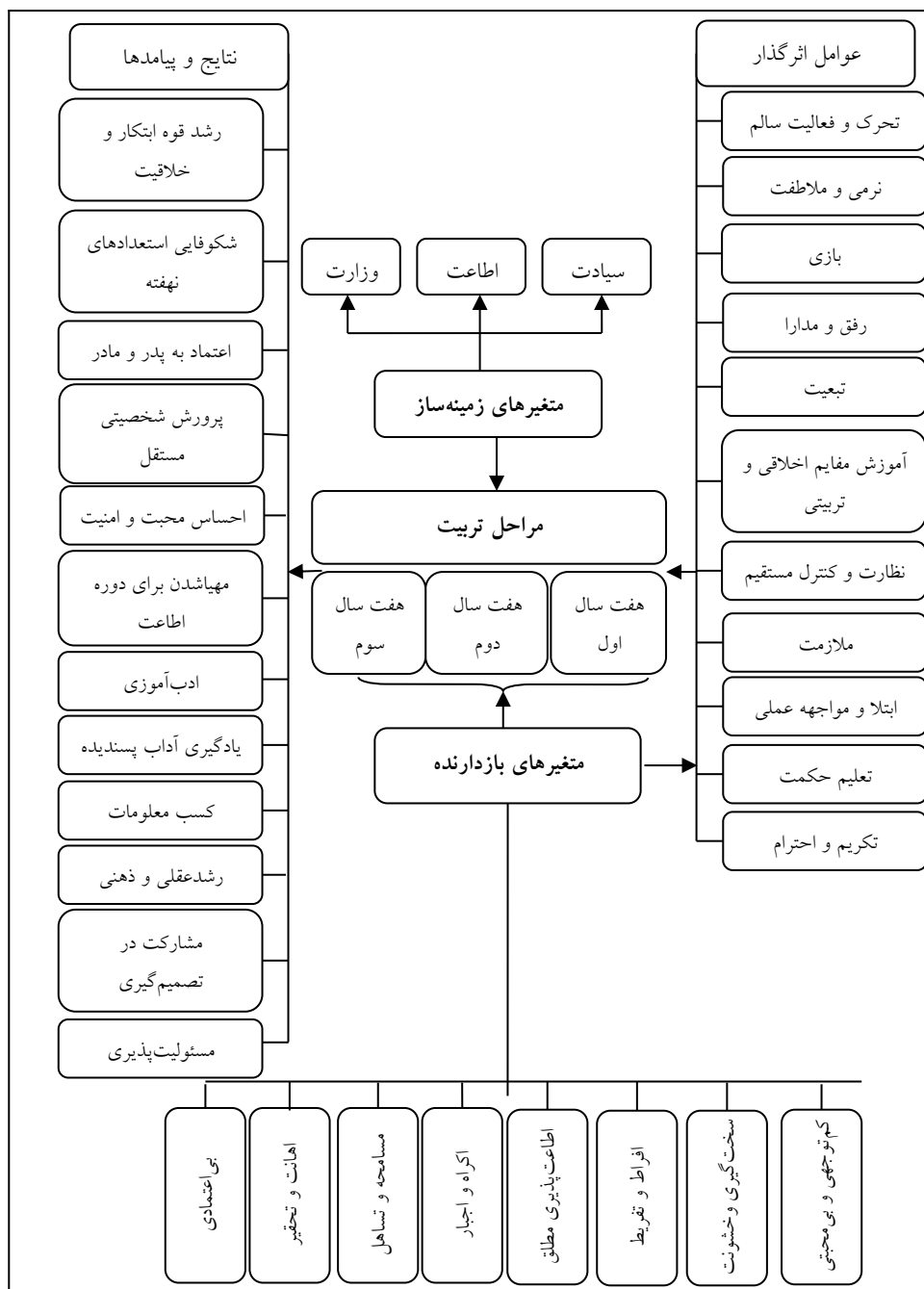
بیافرید. آنگاه پس از ضعف و ناتوانی (کودکی) توانا کرد و با از توانایی (و قوای جوانی) به ضعف و سستی پیری برگردانید...» (روم/۵۴). در اینجا قوت اشاره به دوران جوانی دارد در جای دیگر از قرآن از مرحله جوانی به عنوان «بَلَّغَ أَشُدَّهُ» یاد شده است: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى...» (القصص/۱۴): آنگاه به سن عقل و رشد رسید و حد کمال یافت. بلوغ اشد به این معناست که انسان آن قدر زنده بماند و عمر کند که نیروهای بدنش به حد قوت و شدت برسد و این غالباً در سن هجده سالگی صورت می‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۰: ۲۱۳). با توجه به ویژگی‌های یادشده در ارتباط با این مرحله پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: «وَزَيْرٌ سَبْعَ سِنِينَ» هفت سال سوم دوران وزارت است (عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۱: ۴۷۶). از مضمون آیات و کلام پیامبر گرامی (ص) پیداست، هفت سال سوم زندگی مصادف با دوره جوانی و دوره وزارت و رایزنی است و این مرحله، نصرت و یاری فرزند برای پدر و مادر و اعضای خانواده نام گرفته است (آقاتهرانی و حیدری کاشانی، ۱۳۹۲: ۴۳۰). همچنین با عنایت به اینکه در این دوران، گرایش به سوی معارف دینی، تجلی و ظهور ویژه‌ای می‌یابد و روحیه کنجکاو و پرسشگری در حوزه آموزه‌ها و معارف دینی اوج می‌گیرد و جوان را به عرصه پرسش‌ها و پژوهش‌های فراگیر می‌خواند. لذا آن گونه که امام صادق (ع) می‌فرماید: «...وَيَتَعَلَّمُ الْحَلَالَ وَ الْحَرَامَ سَبْعَ سِنِينَ؛ لازم است نوجوان و جوان در هفت سال سوم، حلال و حرام الهی را فراگیرد» (کلینی، ۱۳۹۲، ج ۶: ۴۷). با توجه به ارتباطی که بین هریک از مفاهیم ماخوذ شده از دیدگاه اسلام در آیات و احادیث مانند: «قوه، وزیر و يتعلم الحلال و الحرام» در زمینه هفت سال سوم به دست می‌آید، می‌توان به این مطلب دست یافت که در این مرحله، با توجه به ویژگی قوت و توان فکری، آنها دارای روحیه‌ای وزیرمانند هستند که نه می‌خواهند و نه می‌توانند به طور کامل مستقل و یا به طور کامل وابسته و دستورپذیر باشند؛ بلکه دارای رأی و نظرنده و می‌خواهند نظر خود را ابراز و به آن عمل کنند. آنها می‌خواهند نظرات دیگران را بشنوند و از آنها بهره ببرند، ولی آن نظرها را در قالب حکم و دستور نمی‌پذیرند. از سوی دیگر، انسان در اثر غریزه حب ذات که به طور فطری در نهاد او قرار داده شده است، میل به خویشتن دارد تا دیگران نیز به دیده احترام به او بنگرند و شخصیت وی را بپذیرند. پیامبر اکرم (ص) با نسبت دادن وزارت به جوانان در حقیقت به اهمیت دوران جوانی اشاره کرده‌اند و اینکه باید مورد احترام و تکریم قرار گیرند. ایشان در کلامی گهربار می‌فرمایند: «اوصیکم بالشبان خیر افینهم ارق أفنده... شما را به نیکی درباره جوانان سفارش می‌کنم؛ زیرا آنها دلی رقیق‌تر و قلبی نصیحت‌پذیرتر دارند...» (پرچم و بوجاری؛ ۱۳۹۲: ۱۶۲).

باعنایت به کلام رسول اکرم (ص)، لازم است مریبان و والدین، نوجوان و جوان را به‌عنوان یک انسان بالغ تلقی کرده و در موضوعات مختلف به نظر او احترام بگذارند و با او مشورت کنند. مفاد همه این تعبیرات این است که والدین به فرزند جوان خود، نه به‌صورت امر و نهی و تحمیل، بلکه به‌صورت مشاوره و وزارت، مسئولیت داده و از نزدیک بر آن نظارت نمایند. لذا بنا بر آنچه گفته شد ضروری است در امر تربیت، دست‌اندرکاران امر تربیت به‌ویژه والدین و مریبان ضمن شناخت ویژگی این مرحله با نگاهی متفاوت نسبت به مراحل قبل، ضمن پذیرش توان فکری و مشورتی آنان، به شکل مطلوب برنامه‌ریزی تربیت را انجام دهند.

مدل مفهومی مراحل تربیت حاصله از اجرای روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد، در شکل شماره دو

آمده است:

شکل ۲. مدل مفهومی مراحل تربیت مبتنی بر دیدگاه اسلام و دلالت‌های تربیتی آن

نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی شده است تا مراحل تربیت اسلامی برای نظام آموزشی با استفاده از نظریه داده‌بنیاد مورد الگوسازی مفهومی قرار بگیرد. این مطالعه از نوع پژوهش‌های کیفی است و برای انتخاب نمونه، از نمونه‌گیری هدف‌مند که از روش‌های نمونه‌برداری غیراحتمالی است؛ استفاده شده است. تجزیه و تحلیل متنی آیات و احادیث، به شناسایی چهار مقوله اصلی منجر شد. مقوله‌ها عبارت است از: عوامل اثرگذار، متغیرهای زمینه‌ساز، متغیرهای بازدارنده و نتایج و پیامدها. در این پژوهش، عوامل اثرگذار بر مراحل تربیت که دارای مقوله‌های فرعی می‌باشند شامل: تحرک و فعالیت سالم، نرمی و ملاطفت، بازی، رفق و مدارا، تبعیت، آموزش مفاهیم اخلاقی و تربیتی، نظارت و کنترل مستقیم، ملازمت، تعلیم حکمت و تکریم و احترام است. عوامل زمینه‌ساز شناسایی شده عبارت است از: سیادت، اطاعت و وزارت. متغیرهای بازدارنده عبارتند است از: کم‌توجهی و بی‌محبتی، سختگیری و خشونت، افراط و تفریط، اطاعت‌پذیری مطلق، اکراه و اجبار، مسامحه و تساهل، اهانت و تحقیر و بی‌اعتمادی. سرانجام نتایج و پیامدهای شناسایی شده، عبارت است از: رشد قوه ابتکار و خلاقیت، شکوفایی استعدادهای نهفته، اعتماد به پدر و مادر، پرورش شخصیتی مستقل، احساس محبت و امنیت، مهیا شدن برای دوره اطاعت، ادب‌آموزی، یادگیری آداب پسندیده، کسب معلومات، رشد عقلی و ذهنی، مشارکت در تصمیم‌گیری و مسئولیت‌پذیری. در این ارتباط و بر مبنای مدل مفهومی ارائه شده در بخش یافته‌های پژوهش، متغیرهای زمینه‌ساز نقش مهمی به‌عنوان راهبرد محوری در تعیین اصول و روش‌های تربیتی در دستیابی به اهداف تربیتی را دارند. با توجه به مدل ارائه شده در این پژوهش، سه مرحله برای تربیت اسلامی در نظر گرفته شده است که بر اساس آن دستیابی به اهداف تربیتی از دیدگاه اسلام در سه هفت سال، قابل پیگیری است. هفت سال نخستین بر بازی، رهاسازی و نرمی و ملاطفت به‌عنوان راهبرد محوری در تعیین اصول و روش‌های تربیتی تأکید دارد. در این مرحله کودکان به دلیل داشتن حس کنجکاوی، به کاوش و اکتشاف در محیط می‌پردازند و از طریق بازی، تجربیاتی را انتخاب می‌کنند که علاقه‌مند به درک و کشف آنها هستند و به آزمایش و خطا می‌پردازند. بدین ترتیب آنان از این رهگذر در مسیر رشد در حرکتند. همچنان‌که نتایج پژوهش شهریار و همکاران (۱۳۹۲) پرورش حواس در این مرحله را مقدمه‌ای برای ادراکات خیالی و سپس دستیابی به ادراکات عقلی به‌شمار می‌آورد.

همچنین نتایج پژوهش رضایت (۱۳۹۴) بر اصل نرمی و ملاطف و محبت از دیدگاه امام علی (ع) و پژوهش فاضلی (۱۳۹۰) تأکید بر بازی و سروری کودکان را از دیدگاه پیامبر اسلام (ص) مورد توجه قرار داده است. همچنین در هفت سال دوم علاوه بر موارد یادشده، ادب‌آموزی، تبعیت، نظارت و هدایت مدنظر قرار گرفته است. این دوران از پرمایه‌ترین دوران برای تربیت و سازندگی به‌شمار می‌آید؛ چراکه این دوران، دوره تکوین و پایه‌گذاری شخصیت کودک است. نتایج، با پژوهش احمدپوری (۱۳۹۶) و قائمی امیری (۱۳۸۷) همخوانی دارد و نیز در پژوهش شهریاری و همکاران (۱۳۹۲) مواجه‌ساختن کودک با اخلاق نیکو، صفات پسندیده و عادات ستوده از نگاه ابن‌سینا توصیه شده است. شایان ذکر است تمامی موارد پیشین در هفت سال سوم نیز همچنان جاری است، اما، موارد تازه‌ای نظیر توجه به توانایی، ملازمت و تکریم و احترام نیز به‌عنوان راهبرد تعیین اصول و روش‌های تربیتی نیز مورد توجه قرار گرفته است. نتایج، با پژوهش پرچم و بوجاری (۱۳۹۲) مبنی بر توصیه به تکریم و احترام و مشورت کردن با جوان، همخوانی دارد. باتوجه‌به خصوصیات و ویژگی‌های دو مرحله قبلی، این مراحل را می‌توان به‌منزله پیش‌نیاز برای مرحله بعد محسوب کرد؛ چراکه با حفظ سلامت و پرورش قوا و نیروهای جسمانی و تربیت حواس و قوه تخیل است که حرکت به سمت پیشرفت و تکامل ابعاد عقلانی و روانی و در نتیجه تحقق اهداف الهی میسر می‌شود. نتایج پژوهش‌های باقری (۱۳۸۲)، شهریاری و همکاران (۱۳۹۲) و فرزندوحی و حیدرژاد (۱۳۹۲) نیز همسو با این امر نشان داده‌اند که در فرایند تربیتی دو مرحله بازی و تأدیب، به‌عنوان مرحله تمهید برای دوره وزارت که اولین مرحله اصلی و متنی تربیت است، لحاظ شده است. باتوجه‌به مدل مفهولی ارائه‌شده مراحل سه‌گانه تربیت، به این نتیجه نهایی می‌رسیم که از دیدگاه اسلام، مریبان باید متریبان را مطابق استعدادها و علایق هر مرحله و طبق قوانین مسلم اسلامی، تربیت کنند. سهل‌انگاری و کوتاهی کردن در هر مرحله از تربیت، آثار زیانباری در تربیت مرحله بعدی می‌گذارد. لذا پیشنهاد می‌شود برنامه‌ریزان و طراحان آموزشی و تربیتی در تعیین محتوا و مواد آموزشی به ویژگی‌ها و ابعاد تربیتی مراحل سه‌گانه مذکور از دیدگاه اسلامی توجه نموده و محتوای آموزشی را طوری تعیین نمایند که کلیه وجوه آدمی را رشد و تعالی بخشد. به‌منظور کاربردی‌تر شدن نتایج تحقیق، پیشنهاد می‌شود دانشجویان تحصیلات تکمیلی در رشته‌های علوم تربیتی و روان‌شناسی، تحقیقاتی از این نوع را با نظریه‌ها و دیدگاه‌های حکما و فیلسوفان اسلامی - ایرانی دیگر انجام دهند و به مقایسه و تحلیل نظرات آنها بپردازند.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۶)، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، چ چهارم، قم: نشر دارالقرآن الکریم.
- آفاتهرانی، مرتضی و حیدری کاشانی، محمداقبر (۱۳۹۲)، **خانواده و تربیت مهدوی**، چاپ هفتم، تهران: انتشارات کتاب یوسف.
- احمدپوری، یونس و احمدپوری، میثم (۱۳۹۶)، **مراحل تربیت در اسلام از دیدگاه ابن‌سینا**، دومین کنگره بین‌المللی روان‌شناسی، علوم تربیتی و رفتاری: تهران.
- باقری، خسرو (۱۳۸۲)، **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**، چ هشتم، تهران: انتشارات مدرسه.
- باقری، خسرو (۱۳۸۹)، **درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی**، ج اول و دوم، چ دوم، تهران: نشر مدرسه.
- بهشتی، سعید و افخمی، محمدعلی (۱۳۸۶)، **تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی در نهج‌البلاغه، فصلنامه علمی و تخصصی تربیت اسلامی**، سال دوم، ش ۴.
- بهشتی، احمد (۱۳۸۵)، **اسلام و حقوق کودک**، چ پنجم، قم: بوستان کتاب.
- پرچم، اعظم و بوجاری، سهیلا (۱۳۹۲)، **جایگاه و حقوق فرزند در اسلام، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی**، سال بیستم، ش ۱۶: ۱۶۷ - ۱۳۷.
- حسینی‌زاده، سیدعلی (۱۳۹۳)، **تربیت فرزند در سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل بیت(ع)**، ج اول، چ ۱۲، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خان‌محمدی، هادی و باقری، مصباح‌الهدی (۱۳۸۹)، **طراحی مدل مفهومی نظام علمی جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری، فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی**، سال چهارم، ش اول: ۴۰ - ۵.
- دانایی‌فرد، حسن و مؤمنی، مونا (۱۳۸۷)، **تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امام علی(ع) - استراتژی داده‌بنیاد متنی، فصلنامه انقلاب اسلامی**، سال چهارم، ش ۱۱۲: ۷۵ - ۱۴.
- رضایت، غلامحسین و رضایت فاطمه (۱۳۹۴)، **روش‌های تربیت کودک تا هفت‌سالگی در اندیشه امام علی(ع)**، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، س بیست‌وسوم، ش ۲۷: ۷۶ - ۵۵.
- سیف، سوسن؛ کدیور، پروین؛ کرمی نوری، رضا و لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۳)، **روان‌شناسی رشد ۱**، چ ۱، تهران: انتشارات سمت.
- شهریاری نیسانی، شهناز؛ نوروزی، رضاعلی و نجفی، محمد (۱۳۹۲)، **مراحل تعلیم و تربیت از دیدگاه ابن‌سینا**، باتاکیدبر نفس، فصلنامه آینه معرفت، سال دوازدهم، ش ۳۶: ۱۶۶ - ۱۴۷.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰)، **تفسیرالمیزان**، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۲۰ تا ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، حسن‌بن‌فضل (۱۳۸۱ ش)، **مکارم‌الاخلاق**، ترجمه ابراهیم میرباقری، تهران: نشر فراهانی.
- عاملی، حر (۱۳۶۷)، **وسائل‌الشیعه**، ج ۲۰، چ ششم، تهران: اسلامیه.

- فتیحی، زهرا (۱۳۹۳)، آزاداندیشی در تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مطهری، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیست و یکم، ش ۱۹: ۵۳ - ۳۱.
- فرزندوحی، جمال و حیدرنژاد، طاهره (۱۳۹۲)، مراحل تربیت از دیدگاه قرآن، سنت و علم روان‌شناسی، فصلنامه تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث، سال پنجم، ش ۱۷: ۱۲۲ - ۱۰۱.
- فتاحی، امیر؛ فرامرزی‌نیا، ضرغام و زارعی، حسین (۱۳۹۳)، بررسی تطبیقی مراحل تربیت از دیدگاه آموزه‌های اسلامی و علم روان‌شناسی، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، قم.
- فاضلی، مهسا (۱۳۹۰)، اصول و مراحل تربیت دینی کودکان باتأکید بر سخنان و سیره عملی رسول خدا (ص)، مجله معرفت، ش ۱۶: ۵۰ - ۳۳.
- قائمی، علی (۱۳۷۸)، زمینه تربیت، چ ۸، تهران: انتشارات امیری.
- قائمی امیری، علی (۱۳۸۷)، حدود آزادی در تربیت، چ ۳، تهران: انتشارات انجمن و اولیا و مربیان.
- کلینی، ابی‌جعفر محمدبن یعقوب بن اسحاق (۱۳۹۲)، اصول کافی (۶ جلدی)، ترجمه آیه‌الله محمدباقر کمره‌ای: نشر اسوه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحارالانوار، چ ۳، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- محدث نوری (۱۴۰۸ ق)، مستدرک الوسائل، چاپ اول، قم: انتشارات، مؤسسه آل‌البیت (ع).
- مرادی، مرتضی (۱۳۹۳)، گذر پارادایمی از پژوهش‌های کمی به کیفی در علوم انسانی، مجله رهیافت، ش ۵۷: ۱۱۶ - ۹۳.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
- وجدانی، فاطمه و ایمانی، محسن (۱۳۹۲)، تحلیل مفهوم رشد باتکیه بر آیات قرآن کریم، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، س بیستم، ش ۱۶: ۳۵ - ۱۱.
- یاوری، محمدجواد (۱۳۸۶)، آفرینش انسان و مراحل حیات او از منظر علامه طباطبایی، مجله معرفت: ش ۱۲۱.

